

بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت روستاییان در انجام فعالیتهای آموزشی-ترویجی از دیدگاه روستائیان در عرصه‌های منابع طبیعی در استان سمنان

محمود سلمانی، کارشناس ارشد مدیریت ترویج و مشارکتهای مردمی سمنان

چکیده:

نگرش سیستمی به توسعه روستایی، پدیده مشارکت را امری طبیعی و بنیادی جلوه می‌دهد و مشارکت تمامی قشرهای روستایی اعم از زن و مرد و جوان و بزرگسال را پیش نیاز دستیابی به اهداف توسعه می‌داند. مشارکت در برنامه‌های آموزشی و دوره‌های فنی و حرفه‌ای یکی از عوامل انکار ناپذیر فرآیند توسعه روستایی تلقی می‌شود که به عنوان پیش‌نیاز بهره‌مندی از آموزشهای ترویجی برای نیل به اهداف توسعه ضروری می‌باشد. مشارکت نهادی است که به سادگی در محیط انسانی رشد نمی‌کند. این پدیده نیازمند انگیزه قوی است. این تحقیق در ۲۸ نقطه روستایی و با پرسشگری از ۳۰۰ خانوار انجام شده که بیانگر نکات قابل توجهی در زمینه وضعیت اجتماعی و اقتصادی روستاییان و مسایل مربوط به مشارکت است. توصیف وضعیت اقتصادی اجتماعی روستاییان نشانگر واقعیتهایی از قبیل پایین بودن نسبت با سوادی (۷۸٪ نسبت به جمعیت ۶ ساله و بالاتر، ۵۶٪ نسبت به کل جمعیت)، مهاجرت شدید روستاییان به شهرها، پایین بودن درصد اشتغال (۴۷٪)، وضعیت نامساعد مسکن به طوری که ۵۳٪ واحدهای مسکونی خانوارها از مصالح ساختمانی بی‌دوام یعنی خشت و گل ساخته شده است. پایین بودن سرانه زمین (۹۶۰۰ متر مربع)، محدودیتهای آب و خاک و در نتیجه روی‌آوری مردم به سایر شغلها از جمله قالی‌بافی در منطقه جنوبی استان ۶۲٪ می‌باشد. به‌رغم تنگناهای متعددی که روستاییان در زمینه اشتغال و تأمین

منابع معیشتی با آن مواجهند و عامل مهمی در تشدید مهاجرت روستاییان است تحلیل وضعیت اجتماعی و اقتصادی روستاها بیانگر بر خورداری به نسبت مناسب آنها از خدمات رفاهی، زیربنایی، بهداشتی و . . . است به طوری که ۱۰٪ روستاهای مورد مطالعه از نعمت برق روستا و ۹۵٪ از آب لوله‌کشی برخوردارند.

مقایسه بر خورداری از امکانات رفاهی در طول ۲۰ سال گذشته نمایانگر ۱۹۵٪ رشد و افزایش امکانات خدماتی زیربنایی و رفاهی است. توصیف جنبه‌های مختلف مشارکت و چگونگی فرآیند همکاری مردم در عمل مشارکت نشانگر این نکته است که کارگزاران (شوراهای اسلامی) به‌رغم اینکه به حضور مردم و توجیه آنها در یک فرآیند توسعه‌ای معتقد بوده‌اند ولی تنها چیزی که چندان مورد توجه آنها نبوده توجیه مردم، مشورت کردن با مردم، نظرخواهی از آنها و مشارکت دادن مردم در تمامی مراحل برنامه‌ریزی بوده است. آنها به‌طور عمده مشارکت مردم را در قالب دریافت کمک مالی مد نظر داشته‌اند. شورای اسلامی به‌طور عمده در مواقع ضروری با مردم جلسه‌ای تشکیل داده و هیچ برنامه منظمی برای ارتباط مداوم در مورد مسایل مختلف به صورت هفتگی یا ماهانه نداشته است. بنابراین نکات بالا مسایل عمده‌ای هستند که در ایجاد فرآیند مشارکت و دخالت مردم نقش اساسی دارند و سبب جلب اعتماد مردم، احساس مسؤلیت، دلسوزی و حضور فعال افراد در دوره‌های آموزشی خواهند شد.

بنابراین به وجود آوردن یک ارتباط مناسب از راه آموزش دست‌اندرکاران اجرایی و شوراهای اسلامی و تهیه دستورالعمل‌های لازم برای اجرای قانون ضروری است.

علاوه بر عوامل ذکر شده در بالا که تأثیر عمیق و غیرقابل انکاری بر تشکیل فرآیند مشارکت دارند مسایل دیگری از قبیل شایعه پراکنی، عدم کمک بعضی از مسؤولان دولتی، بودجه ناکافی، مشکلات اداری، ملموس نبودن نتیجه اقتصادی دوره‌های آموزشی برگزار شده و . . . از عوامل عمده‌ای هستند که مانعی را در جهت ایجاد مشارکت فعال مردم روستا (فراگیران) به صورت برانگیخته یا خودانگیخته ایجاد

می‌کنند بنابراین ضرورت توجه مسئولان و دست‌اندرکاران اجرایی برای رفع این موانع احساس می‌شود.

از جمع‌بندی بالا می‌توان نتیجه گرفت که در درجه اول مشارکت عمومی نزد مردم منطقه مورد مطالعه جنبه و صورت انفعالی و برانگیخته دارد یعنی در بیشتر موارد دستگاههای اجرایی برای جلب مشارکت، آن هم به‌طور عمده به صورت وجه نقد از طرف مردم وارد عمل می‌شوند و کمتر مشاهده شده که مشارکت از جانب خود مردم باشد یا اینکه مشارکت به غیر از پرداخت وجه نقد صورتهای دیگری از قبیل همفکری و مشارکت در تصمیم‌گیری و طراحی دوره‌های آموزشی داشته باشد، درحالی‌که یکی از خصلتهای اساسی مشارکت در هر برنامه‌ریزی توسعه‌ای آموزشی مشارکت فعال و خودانگیخته است که از سوی مردم و افراد آغاز می‌شود و دستگاههای اجرایی به عنوان ناظر و هدایت‌کننده فعالیتهای مشارکتی مطرح هستند و اصل مشارکت باید به‌وسیله مردم به صورت فعال ظهور نماید و شامل ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و فکری و نه تنها پرداخت وجه نقد از سوی مشارکت‌کننده باشد. در نهایت می‌توان چنین گفت که یکی از پایه‌های اساسی زیربنایی و رمز موفقیت هر برنامه‌ریزی توسعه‌ای، ایجاد مشارکت عمومی آن هم در فعالیتهای نرم‌افزاری توسعه یعنی دوره‌های آموزشی و توسعه منابع انسانی است. در درجه دوم برای ایجاد مشارکت باید انگیزه‌های تقویت‌کننده مشارکت را با توجه به شرایط منطقه از جهت اقتصادی، مسایل اجتماعی و فرهنگی، باورها، ارزشها و ... مورد توجه قرار داد. در درجه سوم باید برای به ثمر رسیدن، استمرار و هدایت مشارکت عمومی مجاری و تشکیلات مناسب در منطقه ایجاد نمود که تنها وظیفه جلب مشارکت مردمی و هدایت آن در جهت اهداف برنامه‌های آموزشی را عهده‌دار باشند یعنی استفاده از شورای اسلامی، تشکلهای و تعاونیهای صنفی موجود در روستاها در درجه چهارم باید مطالعات موردی در زمینه علل و عوامل مؤثر بر مشارکت (که این تحقیق سرآغازی بر آنها بوده) بیش از پیش

مورد توجه قرار گیرد، چرا که در مناطق مختلف عوامل و انگیزه‌های مختلف و متنوعی متأثر از عوامل محیطی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و . . . به صورت متغیر وجود دارد.

واژه‌های کلیدی:

مشارکت روستاییان، استان سمنان، فعالیتهای آموزشی و ترویجی.

مقدمه:

یکی از مهمترین عوامل موفقیت یا عدم موفقیت برنامه‌های توسعه جوامع بشری (نیروی انسانی) هر جامعه می‌باشد که در بحث توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هم طالب است و هم مطلوب.

توجه به نیروی انسانی از نظر آموزش که منجر به توسعه انسان می‌شود از جمله مواردی است که همواره باید مد نظر مسؤلان قرار گیرد اگر توسعه را به «درختی» تشبیه نمایم ریشه این درخت «فرهنگ مناسب» می‌باشد. ریشه این درخت با برگزاری آموزشهای مطلوب و مورد نیاز تغذیه خواهد شد که با تغذیه مناسب میوه خوبی از این نیروی انسانی برداشت خواهد شد. نجات و حیات هر جامعه در گرو فعالیتهای آموزشی و ترویجی، به نحوی که با خواست و نیاز مردم تطبیق داشته و مردم در تمامی موارد تصمیم‌گیری و اجرای برنامه‌های آموزشی نقش داشته باشند می‌باشد.

موضوع مشارکت و همکاری مردم در اجرای فعالیتهای از موضوعهای بسیار با اهمیت در توسعه و تحول جوامع به ویژه در مناطق روستایی به شمار می‌رود، به طوری که در دهه‌های اخیر مسأله مشارکت روستاییان و روشهای به کارگیری آن در برنامه‌های توسعه روستایی مورد توجه واقع شده است، مسأله‌ای که در برنامه‌های توسعه قبلی نادیده گرفته شده بود و در عمل موجب می‌شد تا قشر وسیعی از افراد ساکن در مناطق

روستایی از فرآیند توسعه و برنامه‌ریزی کنار گذاشته شوند. این فلسفه و برداشت از برنامه‌ریزی و توسعه که تکیه‌گاهی مردمی داشت به دلیل تردیدهایی که در باره متناسب نبودن راهبردهای بالا به پایین برنامه‌ریزی توسعه به وجود آمده بود شدت گرفت. بنابر این مفهوم جدیدی از توسعه با عنوان توسعه مشارکتی (برنامه‌ریزی مشارکتی) وارد ادبیات جدید توسعه شد و دیدگاهها و نظریه‌های جدیدی از سوی محافل و نظریه پردازان مطرح شد.

در کشور ایران بعد از سالها تجربه نظام برنامه‌ریزی تمرکز گرا سرانجام در تهیه و تنظیم برنامه سوم توسعه و عمران سعی شد به بعد توسعه روستایی براساس راهبردهای مشارکتی توجه شود. بنابر این از الگوها و روشهای مختلفی برای دخالت دادن مردم و روستاییان در برنامه‌های توسعه روستایی استفاده شد، البته در عمل توفیق چندانی بدست نیامد.

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی نیز سازوکارها و رهیافتهای جدیدی اتخاذ شده و به اجرا در آمد، از جمله شورای اسلامی، خانه همیار روستایی، خانه ترویج روستایی و مراکز خدمات روستایی به عنوان نهادهای برنامه‌ریزی محلی تشکیل شد. موضوعی که مهم است میزان موفقیت این نهادها در جلب مشارکت مردم برای اجرای طرحهای مختلف توسعه روستایی اعم از آموزشی و غیر آموزشی است.

به طور معمول عنوان می‌شود که سیاستهای عمران و توسعه روستایی در جهت جلب و سازماندهی روستاییان به منظور همکاری و مشارکت آنان در نیازسنجی و اجرای برنامه‌های توسعه روستایی است. با اینکه سعی می‌شود همکاری و مشارکت این قشر در مورد برنامه‌هایی که با زندگی و آینده خود آنان سر و کار دارد جلب شود به دلایل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر مناطق روستایی چنین مسأله‌ای با مشکلاتی مواجه بوده و هست.

ما در این تحقیق به دنبال این هستیم که مشارکت معلول چه عوامل اقتصادی و اجتماعی است. عوامل و متغیرهایی که در مشارکت و یا عدم مشارکت روستاییان مؤثر هستند را بشناسیم و با شناخت این عوامل و عناصر و ایجاد تغییرات و اصلاحات لازم در این زمینه شرایط مناسبی را جهت جلب و سازماندهی قشرهای مختلف روستایی به ویژه در فعالیتهای فرهنگی، آموزشی و ترویجی که نقش تعیین کننده‌ای در حیات اقتصادی و اجتماعی روستا دارد فراهم نماییم.

بیان و طرح مسأله:

یکی از مسائل مهم نظام آموزشی در کشور ما این است که آموزش بخش عظیمی از نیروی انسانی را در دولت به عهده دارد و بخشهای خصوصی به ویژه مردم چه در تأمین نیروی انسانی و چه در تأمین هزینه‌های سرسام آور این آموزشها کمترین نقش را دارند. اگر در برنامه‌ریزی آموزش از همان ابتدای مرحله نیازسنجی به مشارکت و همیاری مردم توجه نمایی به‌طور مطمئن در کارایی نظام آموزشی و تطبیق آموزش با نیاز جامعه مؤثر خواهد بود انجام تحقیقات آموزشی در این موارد ضروری است و از این تحقیقات انتظار می‌رود مسائل و تنگناهای موجود در نظام آموزش روستایی به ویژه فنی و حرفه‌ای را به‌موقع تشخیص داده و تصویری واقعی از مسائل و نظام آموزشی به مسئولان مربوطه ارائه نماید.

متأسفانه در دهه‌های گذشته تلقی از مفهوم توسعه تنها در بعد مادی و اقتصادی خلاصه می‌شده است در صورتی که توسعه علاوه بر جنبه‌های مادی، سایر جنبه‌های حیات و زندگی انسان به ویژه مسایل آموزشی و فرهنگی را هم در بر می‌گیرد. هدف

اساسی توسعه ایجاد محیطی توان بخش برای مردم است تا از حیاتی طولانی، سالم و خلاق برخوردار باشند.^۱

این دیدگاه بیانگر برداشی نو از توسعه تحت عنوان «توسعه انسانی» است، فرآیندی که در آن مردم هم «وسیله» توسعه و هم «هدف» توسعه می‌باشند در پرتو چنین نگرشی به توسعه است که توسعه روستایی مبتنی بر مشارکت مردم (توسعه مشارکتی) مفهوم اندیشمندی پیدا کرده است و به قول آری میسرا توسعه روستایی دیگر به معنای توسعه کشاورزان یا رفاه اجتماعی از راه تزریق پول به مناطق روستایی برای حل مسائل و نیازهای اساسی و اولیه روستاییان نیست، بلکه طیف وسیعی از فعالیتهای گوناگون و متنوع انسانی را شامل می‌شود که «مردم» را به روی پا ایستادن و از میان برداشتن موانع موجود قادر می‌سازد با توجه به وجود مسایل و مشکلات عدیده در سطح روستاها از جمله فقر و محرومیت حجم عظیم جمعیت ساکن در روستاها (حدود ۲۴ میلیون نفر، ۳۹ درصد از کل جمعیت در سرشماری سال ۱۳۷۵ و پراکندگی آنها در بیش از ۶۶ هزار نقطه روستایی (سرشماری کشاورزی سال ۱۳۶۷) لازم است حرکت گسترده‌ای در جهت سازماندهی و برقراری ارتباط متقابل میان کارگزاران (دولتی) و مردم روستایی از راه «شورای اسلامی» برای توسعه مشارکتی آغاز شود.

مسأله عمده‌ای که در این تحقیق مطرح است این است که چه عواملی در مشارکت روستاییان برای اجرای مطلوب دوره‌های آموزشی تأثیر دارد: ۱- عوامل فردی و ویژگیهای شخصیتی (سن، شغل، میزان آگاهی) ۲- عوامل اقتصادی (درآمد) ۳- عوامل اجتماعی و فرهنگی ۴- عوامل محیطی و قدرتهای ذی‌نفوذ محلی (موقعیت مناسب ارتباطی، اختلافهای محلی و ...).

۱- آسایش، حسین، توسعه انسانی و چشم‌انداز آن در کشورهای اسلامی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره

این تحقیق به دنبال پاسخگویی به این سؤاها می‌باشد که به طور قطعی مورد نیاز پیشگامان عملی توسعه روستایی مشارکتی در نواحی روستایی خواهد بود.

اهمیت و ضرورت مسأله پژوهش:

در مورد موضوع مشارکت در ایران به صورتی که مد نظر این بررسی و مطالعه می‌باشد تحقیق چندانی صورت نگرفته است. بیشتر مطالعه‌هایی که در مبحث مشارکت طی دهه‌های اخیر انجام گرفته به‌طور معمول در مورد مشارکت مردم در طرحهای عمرانی و صورتهای مختلف و شکلهای سستی مشارکت و همیاری روستاییان بوده است، گرچه سعی شده است در لابلاهی این بررسیها و مطالعه‌ها به مسایلی مربوط به نحوه همکاری و مشارکت روستاییان یا نمایندگان آنان در عمران و توسعه روستایی پرداخته شود.

به‌طور کلی هدف اصلی مشارکت مردم در اجرای فعالیتهای آموزشی و توسعه‌ای به کارگیری استعدادها، خلاقیتها، تواناییها و امکانات مردمی به منظور رشد و تعالی آنها در انجام حرکت‌های سریع و گسترده در عرصه فعالیتهای مختلف است. جلب مشارکت گسترده مردم در امور می‌تواند موجب تقویت روح همبستگی و وحدت ملی و در نهایت وصول به یک توافق اجتماعی شود. بنابر این شناسایی عوامل مؤثر بر مشارکت می‌تواند دیدگاه لازم را در جهت به کارگیری توان بالقوه موجود (اهالی) برای اجرای طرحهای مختلف به مسؤولان اجرایی بدهد. البته به‌طور خلاصه در مورد ضرورت انجام این تحقیق می‌توان به مواردی به شرح زیر اشاره نمود:

۱- یکی از شاخصهای توسعه هر فعالیتی در هر منطقه حضور فعال مردم و میزان مشارکت آنان است که در نهایت با استفاده از این روش بتوانیم کار مردم را به خودشان واگذار نموده و از راه خودشان به انجام برسانیم.

۲- نتیجه مطالعه‌ها و تحقیقات انجام شده مؤید این نکته است که هر فعالیتی اعم از آموزشی، خدمات و عمرانی اگر بدون مشارکت و خواست مردم انجام شود مردم قدر آن را ندانسته و در نتیجه در اجرای مطالب ارایه شده و فرا گرفته شده و ترویج و تبلیغ آن نمی‌کوشند.

اهداف پژوهش:

توسعه هر منطقه‌ای از جهت اقتصادی و اجتماعی در گرو توسعه انسانی و اجتماعی است. برگزاری دوره‌های آموزشی مقدمه‌ای برای توسعه انسانی در مناطق روستایی است. بنابر این توفیق در برنامه‌های توسعه انسانی و در نهایت توسعه روستایی در گرو مشارکت مردم و شرکت کنندگان در دوره‌های آموزشی فنی و حرفه‌ای است. آنچه در این تحقیق دنبال می‌شود نشان دادن عواملی است که در تقویت و تعمیق مشارکت روستاییان مؤثر است. به طور خلاصه می‌توان هدف از انجام این تحقیق و پژوهش را به صورت زیر بیان نمود:

- ۱- آگاهی از دیدگاهها و نظرهای فراگیران روستایی در مورد موضوع مشارکت
- ۲- شناخت وضعیت مشارکت روستاییان در اجرای دوره‌های آموزشی فنی و حرفه‌ای
- ۳- شناخت مؤثرترین عامل در مشارکت فراگیران روستایی در اجرای دوره‌ها آموزشی فنی و حرفه‌ای
- ۴- شناخت و دستیابی به علل و عواملی که سبب نوسانهایی در میزان مشارکت می‌شود.
- ۵- شناخت جنبه‌های مختلف مشارکت روستاییان در اجرای دوره‌های آموزشی فنی و حرفه‌ای.

مفهوم مشارکت:

در مورد مفهوم مشارکت تفسیرها و تعریفهای زیادی بعمل آمده است. مفهوم مشارکت در متون و آثار متعدد علوم انسانی مانند فلسفه، دین، جامعه‌شناسی، مدیریت، اقتصاد، مردم‌شناسی و دیگر رشته‌های وابسته از دیدگاههای گوناگون بررسی شده است. برخی معتقدند بسیاری از مفاهیم مربوط به مشارکت کلی‌گویی بوده و از این رو مبهم است و برخی دیگر آن را به «کیسه شانی» تشبیه کرده‌اند که عده‌ای تمایل دارند با در اختیار داشتن آن هرچه دلشان می‌خواهد سخن به میان آورند^۱.

شاید بتوان گفت سبب این گستردگی معنی مشارکت و تفسیرهای متعدد از آن، ویژگی خاص این مفهوم باشد، چرا که به اعتباری، بنیاد و سرچشمه ایجاد فرهنگها و تمدنها، در مشارکتهای مردم در امور گوناگون بوده است و قدمت این واژه به دیرینگی زندگی اجتماعی است. این واژه در تاریخ زندگی اجتماعی به صورتهای مختلف بازتاب یافته است، از جمله در زبان فارسی واژه‌هایی مانند معاضدت، تعاون، همیاری، دگریاری، همکاری، تشریک مساعی، یاریگری، کمک متقابل، کنش متقابل، مبادله افکار، سهیم شدن بسیج مردم، مردم‌سالاری، تلاش مشترک، هم اندیشی، مددکاری، یاور، اعانت، خودیاری، خوداتکایی، مسؤولیت پذیری، واگذاری امور و... وجود دارد.

این واژه‌ها و دهها واژه دیگر از این نوع، نشانگر این واقعیت است که همکاری و همفکری بنیاد زندگی اجتماعی انسانهاست. حتی برخی معتقدند که در میان حیوانها نیز

۱. دری نورگرایی، حسین، ۱۳۶۹. مفهوم مشارکت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (ع).

این همکاری وجود دارد و فرآیند تعاون در میان گیاهان و جانوران نیز به اندازه فرهنگ انسان صادق است.^۱

علاوه بر این، اینگونه بررسیها ما را بیش از پیش به اهمیت مشارکت در میان انسانها و گونه‌های آن آشنا می‌سازد و این واقعیت را تأیید می‌کند که زندگی جمعی جز از راه مشارکت و یاریگری امکانپذیر نیست و با وجود رفتارهای ستیزه جویانه انسانها در طول تاریخ، آنچه فرهنگ و تمدن را پی افکنده است یاریگریهای گوناگون بوده است. مشارکت در آموزشهای فنی و حرفه‌ای نیز گونه‌ای از این یاریگریهاست.

تعریف مشارکت:

در مورد مشارکت و تعریف آن گفته‌اند که تعریف مشارکت مردم، امری از پیش مشخص شده نیست، بلکه ابعاد آن را خود ما باید ترسیم کنیم،^۲ به عبارت دیگر باید با توجه به هدف و عرصه مورد نظر تصویری از آن ارائه داد.

سازمان بین‌المللی کار (ILO) مشارکت را چنین تعریف می‌کند:

سهم افراد یا گروههای سازمان یافته جمعیت فعال از نظر اقتصادی در تسریع توسعه اقتصادی و اجتماعی.^۳

۱ - فرهادی، مرتضی، ۱۳۷۳. فرهنگ یاریگری در ایران (درآمدی بر مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی تعاون)، نشر دانشگاهی، ص ۲۵.

۲ - دری نورگرایی، حسین، ۱۳۶۹. مفهوم مشارکت، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق(ع)، ص ۱۱۷.

۳ - رهیافتهای مشارکت در توسعه روستایی، پیتراو کلی و دیوید مارسون، سازمان بین المللی کار، ص ۴۹.

به عبارت دیگر مشارکت تلاشی است سازمان یافته در جهت افزایش کنترل منابع و مؤسسه‌های عمومی در یک وضع اجتماعی خاص از طرف گروه و افرادی که تاکنون از چنین کنترلی محروم بوده‌اند.^۱

البته تعریفهای دیگری از مشارکت به صورت توصیفی وجود دارد که به چند نمونه از آنها در زیر اشاره می‌شود:

مشارکت عبارتست از ایجاد نوعی همبستگی و تعلق جمعی میان افراد یک جامعه به منظور نیل به یک نظام عادلانه اجتماعی. هر کنش متقابل اجتماعی را که در آن افراد یا گروهها کار و فعالیت خود را به صورتی کم و بیش سازمان یافته و با کمک متقابل به هم^۲ می‌آمیزند تا هدف مشترک تحقق یابد^۳ مشارکت گویند.

شرایط و زمینه‌های تحقق مشارکت:

بسیاری از صاحب‌نظران و دست‌اندرکاران روستایی در ایران در زمینه مشارکت معتقدند که به منظور عملی شدن مشارکت شرایط و زمینه‌هایی لازم است که در نبود آنها مشارکت روستاییان با موانع عمده‌ای روبرو خواهد شد. برای روشن شدن چنین زمینه‌هایی به ذکر پاره‌ای از آنها می‌پردازیم.^۴

۱- زمینه‌های تاریخی، ۲- شرایط و موانع سیاسی مشارکت، ۳- شرایط و موانع اقتصادی مشارکت، ۴- شرایط و موانع اجتماعی و فرهنگی، ۵- شرایط و مسائل خارج از روستا و ۶- شرایط و مسایل درونی روستا

۱ مشارکت مردمی، آرپی میرا، مجله جهاد، شماره ۸۹، ص ۶۰

۲ سپهری، حسین، ۱۳۷۴. پیش‌نیاز و موانع مشارکت (عوامل زمینه‌ساز)، فصلنامه فرهنگ و مشارکت، ص ۲۷.

۳ ساروخانی، باقر، ۱۳۷۰. درآمدی بر دایره‌المعارف علوم اجتماعی، تهران، انتشارات کیهان، ص ۷۰.

۴ عفتی، محمد، مقدمه برنامه‌ریزی مشارکتی، مجله جهاد، شماره ۱۵۸، آبان‌ماه ۱۳۷۱، ص ۶۷.

به نظر اوکلی و دیوید مارسدن^۱ مشارکت حلقه گم شده در توسعه روستایی است که خود یک فرآیند است. عوامل این فرآیند عبارتند از: مردم، زمینه حرفه‌ای، توان و قابلیت‌های فردی، وجود مشکل، مشترک بودن مشکل، تفاهم و شرایط خاص فرهنگی و اجتماعی. کیت دیویس و جان نیوستورم موقعیت مشارکت را وابسته به عوامل مختلف می‌دانند که عبارتند از:

۱- وجود زمان کافی برای مشارکت، ۲- بیشتر بودن بهره‌های احتمالی نسبت به زیانهای احتمالی آن، ۳- ارتباط داشتن با دل‌بستگی‌های افراد، ۴- توانایی کافی افراد برای کار و فعالیت مورد نظر در موضوع مشارکت، ۵- فراهم بودن توانایی متقابل برای ارتباط، ۶- عدم احساس خطر نسبت به منافع دو طرف و ۷- وجود آزادی شغل. لازم به توضیح است که هر چند مشارکت انگیزش را تقویت می‌کند، ارتباط بهتری میان مردم برقرار می‌کند، کم کاری و بی‌تفاوتی را کاهش می‌دهد و دل‌بستگی به هدفها را افزایش می‌دهد، با این همه بهره‌های مشارکت ممکن است بی‌درنگ آشکار نشود.

موانع و محدودیتهای باز دارنده مشارکت:

از نظر پیتر اوکلی و دیوید مارسدن موانع مشارکت در کشورهای در حال توسعه عبارتند از^۲:

۱- رهیافتهای مشارکت و توسعه روستایی، پیتر اوکلی و دیوید مارسدن، سازمان بین‌المللی کار (ILO)، مترجم منصور محمودنژاد، مرکز تحقیقات جهاد، سال ۱۳۷۰، ص ۱۲۴.
 ۲- پیتر اوکلی - مارسدن دیوید، ترجمه منصور محمودنژاد، رهیافتهای مشارکت در توسعه روستایی، مرکز تحقیقات روستایی جهاد، سال ۱۳۷۰.

۱- موانع عملی: اگر مشارکت را وسیله‌ای برای هدف توسعه بدانیم نه خود مشارکت را به‌عنوان هدف، موانعی بر سر راه تحقق مشارکت به ویژه در کشورهای جهان سوم وجود دارد که عبارتند از برنامه‌ریزی متمرکز، روشهای ناقص عرضه، فقدان هماهنگیهای محلی، فقدان ساختار محلی و موارد دیگر این عوامل منجر به ایجاد مانع برای تحقق مشارکت می‌شوند.

۲- موانع فرهنگی: عبارتند از مقاومت در مقابل دگرگونی، رسوخ فرهنگ سکوت، نداشتن زمینه‌های لازم دینی و اعتقادی، فقدان ارتباطات و وسایل ارتباطی، عدم توجیه رهبران محلی، کم کاری و تنبلی.

۳- موانع ساختاری: عبارتند از روابط حاکم قدرت و تولید و ارزشهای عقیدتی آن، عدم وجود نقش مشخص در قانون و مقررات برای مردم.

دلایل جلب مشارکت:

یک یا ترکیبی از دلایل زیر می‌تواند عامل جلب مشارکت باشد^۱:

۱- واگذاری کار مردم به مردم، ۲- کمبود نیروی دولتی برای اجرا و کنترل، ۳- کاهش انگیزه تقابل، ۴- تقویت انگیزه مسئولیت پذیری، ۵- افزایش سرعت پیشرفت طرحهای توسعه و ۶- بررسی زمینه‌های توافقی مردم با محیط حرفه‌ای و اجتماعی آنها.

انواع مشارکت:

مشارکت از دیدگاههای متفاوت به انواع مختلف قابل تقسیم است. در اینجا به گوشه‌ای از ترکیبهای مشارکت به طور فهرست‌وار اشاره می‌شود: مشارکت اجتماعی،

۱ ملک محمدی، ایرج، شاخصهای مشارکت مردمی در مدیریت منابع طبیعی، مجله جهاد، شماره ۱۸۲، بهمن ۱۳۷۴، ص ۱۲۶.

۲ ساروخانی، باقر، ۱۳۷۰. درآمدی بر دایرةالمعارف علوم اجتماعی، تهران، انتشارات کیهان، ص ۱۶۹.

مشارکت داوطلبانه، مشارکت مستمر، مشارکت غیرمستمر، مشارکت مشروط، مشارکت برانگیخته، مشارکت سیاسی، مشارکت مردمدار و مردم ابزار، مشارکت مستقیم و غیر مستقیم، مشارکت مسالمت آمیز و غیرمسالمت آمیز، مشارکت فعال و انفعالی، مشارکت سطح زیری، میانی و فوقانی، مشارکت اطلاعات مشاوره‌ای، مشارکت مذاکره‌ای و مشارکت شورایی. مفهوم این اصطلاحات و ترکیبها با توجه به دیدگاههای فکری مختلف در مورد مشارکت تعبیر و تفسیر می‌شود، اما آنچه مهم است این است که مفهوم مشارکت ریشه در تفکرها و دیدگاههای گوناگون دارد و برای پی بردن به مفهوم آن نخست باید مفهوم مؤلفه‌های تشکیل دهنده یک دیدگاه بررسی شده و بعد به معنی و مفهوم مشارکت پرداخته شود.

جامعه آماری:

با توجه به وجود دوره‌های آموزشی فنی و حرفه‌ای در مراکز دهستانها (براساس اعلام نظر مدیریت ترویج و مشارکت مردمی سازمان جهاد سازندگی استان) جامعه آماری مورد بررسی، فراگیران دوره‌های آموزشی فنی و حرفه‌ای از مراکز دهستانهای استان بودند. براساس آمار اعلام شده از سوی جهاد ۱۳۵۰ نفر از افراد در سالهای ۱۳۷۶ و ۱۳۷۷ در دوره‌های آموزشی شرکت کرده‌اند. با توجه به فهرست ارائه شده از سوی جهاد سازندگی، براساس رابطه کوکران تعداد مناسبی از افراد به‌عنوان نمونه از فهرست بالا انتخاب شدند.

نمونه آماری و روش نمونه‌برداری:

در این پژوهش نمونه‌برداری به صورت تصادفی طبقه‌ای متناسب با تعداد افراد شرکت کننده در دوره‌های آموزشی فنی و حرفه‌ای به تفکیک هر شهرستان و دهستان تهیه شده و با توجه به تعداد نمونه (حجم نمونه)، در هر دهستان به نسبت افراد شرکت

کننده در آن دهستان به صورت تصادفی نمونه آماری براساس جدولی که در زیر خواهد آمد انتخاب شد.

حجم نمونه و روش تعیین حجم نمونه:

حجم نمونه در این پژوهش با استفاده از رابطه کوکران تعیین شد^۱:

$$n = \frac{Nt^2P(1-P)}{Nd^2 + t^2.P(1-P)}$$

حجم نمونه $n = ۳۵۰$ جامعه آماری $N = ۳۵۰$ و $t = ۳/۸۴$ و $t = ۱/۹۶$

$d = ۰/۵$ $d = ۰/۰۰۲۵$ $p = (۱-۰/۵) = ۰/۵$ $p = (۱-۰/۵) = ۰/۵$

براساس این رابطه تعداد ۳۰۰ نمونه باید انتخاب می‌شد و که متناسب با تعداد افراد شرکت کننده در دوره‌های آموزشی در هر دهستان (با توجه به فهرست ارایه شده از طرف مدیریت ترویج و مشارکت مردمی جهاد سازندگی استان سمنان) نمونه‌هایی به صورت تصادفی انتخاب شد. در هر دهستان با توجه به تعداد افراد شرکت کننده در دوره‌های آموزشی (براساس فهرست ارایه شده از سوی جهاد نمونه‌ها طبق این رابطه و

به صورت تصادفی انتخاب شدند. $n_i = n \left(\frac{N_i}{N} \right)$

نسبت هر طبقه (حجم نمونه در هر دهستان) $n_i =$

کل حجم نمونه (۳۰۰) $n =$

کل جامعه در هر طبقه $N_i =$

حجم کل جامعه آماری (۱۳۵۰) $N =$

۱- منصورفر، کریم، ۱۳۷۴. روشهای آماری، تهران، دانشگاه تهران.

جدول شماره (۱): مراکز دهستانهای استان سمنان با تعداد افراد شرکت کننده و دوره‌های آموزشی

ردیف	شهرستان	نام دهستان	حجم جامعه	تعداد دوره	تعداد نمونه
۱		حومه	۱۲۰	۵	۲۷
۲		لاسگرد	۶۵	۳	۱۵
۳	سمنان	هفدر	۴۰	۲	۹
۴		پشتکوه	۲۰	۱	۴
۵		چاشم	۲۱	۱	۴
۶		خرقان	۱۱۲	۴	۲۵
۷		کلاته غربی	۶۶	۳	۱۵
۸		بیارجمند	۲۵	۱	۶
۹		خوار توران	۲۰	۱	۴
۱۰		حومه	۸۰	۳	۱۸
۱۱	شاهرود	ده ملا	۲۵	۱	۶
۱۲		طرود	۵۱	۲	۱۱
۱۳		فرومد	۲۴	۱	۵
۱۴		کلاته‌های شرقی	۲۰	۱	۴
۱۵		میاسی	۴۷	۲	۱۱
۱۶		نردین	۲۰	۱	۴
۱۷		رضوان	۲۵	۱	۶
۱۸		قهاب رستاق	۶۱	۳	۱۴
۱۹		قهاب صرصر	۹۸	۴	۲۲
۲۰	دامغان	تویه دروار	۵۲	۲	۱۱
۲۱		حومه	۲۳	۱	۵
۲۲		دامنکوه	۱۶	۱	۳
۲۳		رودبار	۴۸	۲	۱۱
۲۴		ایوانکی	۱۳۰	۶	۲۹
۲۵	گرمسار	حومه	۵۸	۳	۱۳
۲۶		لجران	۴۱	۲	۹
۲۷		کهن آباد	۲۰	۱	۴
۲۸		یاتری	۲۲	۱	۵
۲۹	جمع		۱۳۵۰	۵۹	۳۰۰

مأخذ: جهادسازندگی استان سمنان، مدیریت ترویج و مشارکت مردمی، ۱۳۷۸.

روش جمع‌آوری اطلاعات:

- مطالعه کتابخانه‌ای (اسنادی)

برای روشن شدن مباحث و پایه‌های نظری در مورد موضوع مشارکت فراگیران روستایی در برگزاری دوره‌های آموزشی و مطلع شدن از نظرهای اندیشمندان و صاحب‌نظران و همچنین آگاهی از دستاوردهای علمی سایر کشورها به مطالعه و نقد منابع و اسناد و مدارک کتابخانه‌ای پرداختیم که مهمترین آن در فصل دوم بیان شده است.

- پرسشنامه

جمع‌آوری اطلاعات از نمونه‌های انتخاب شده نیز همانند تمام بررسیهای اجتماعی متداول با استفاده از پرسشنامه به‌عنوان یک ابزار سنجش همراه با مصاحبه انجام شد.

به دلیل آنکه پرسشنامه استاندارد در این زمینه وجود نداشت پس از مطالعه منابع و بررسیهای نظری، یک الگوی مناسب با همکاری و راهنمایی اساتید راهنمایی و مشاور و دیگر افرادی که در این زمینه تجربه لازم را داشتند و با استفاده از مقیاس نظر سنجی لیکرت (روشی است برای اندازه‌گیری نگرش افراد نسبت به پدیده‌ها یا موضوعها) به صورت بسته طراحی شد.

- جمع‌آوری آمار و اطلاعات از راه مراجعه به سازمانهایی که به نحوی عهده‌دار طرحهای مشارکتی می‌باشند (اسناد و مدارک موجود در مورد مشارکت در آموزشهای فنی و حرفه‌ای وزارت جهاد).

- تهیه عکس، اسلاید و . . . از موضوعهای مورد نظر در میدان.

محدودیت‌های پژوهشی:

هر تحقیق به تناسب نوع موضوع، وسعت محل انجام تحقیق و ... محدودیت‌ها و تنگناهای ویژه‌ای دارد. در علوم غیر تجربی رایج‌ترین ابزار تحقیق پرسشنامه می‌باشد که به طور معمول تعدادی سؤال به وسیله محقق در مورد موضوع طرح می‌شود و برای تکمیل در اختیار افراد منتخب قرار می‌گیرد. بر خلاف علمی مانند فیزیک، شیمی و بیشتر علوم طبیعی و تجربی که تجزیه و تحلیل سؤالها به وسیله فرد به عنوان تجربه کننده میسر نمی‌باشد، نکته مهم در کار تجربی این است که بیشتر متغیرها در کنترل محقق می‌باشد، اما در جامعه‌شناسی در بیشتر موارد محقق تسلطی بر عوامل مداخله‌گرو متغیرها ندارد و نمی‌توان روی انگیزه افراد و روحیه آنان دست به آزمایش زد. برای غلبه بر این مشکلات جامعه‌شناسان از روشهای آماری و ریاضیات استفاده می‌کنند که نمی‌تواند به طور واقعی بیانگر احساسها، تمایلات، گرایشها و نظرهای افراد باشد. علاوه بر مسایل بالا مشکلات دیگری نیز در عملیات میدانی و کتابخانه‌ای وجود داشت که در زیر به تعدادی از آنها اشاره می‌شود:

- ۱- نبود منبع اطلاعاتی و سابقه تحقیقاتی با توجه به سابقه کم آموزشهای فنی و حرفه‌ای در جهاد.
- ۲- پراکندگی نمونه‌های تعیین شده که به طور عمده در روستا سکونت داشته و دسترسی به آنها با مشکل زیادی روبرو بود.
- ۳- سطح پایین سواد در نمونه‌های انتخاب شده مشکلات زیادی را در تکمیل پرسشنامه ایجاد کرد، بنابر این لازم بود محقق به طور حضوری پرسشنامه را تکمیل نماید.
- ۴- عدم حضور بعضی از افراد پاسخگو (نمونه) در روستا که لازم بود به محل کار آنان (مزارع - مراتع - دامداری) برای تکمیل پرسشنامه مراجعه شود.

۵- جدید بودن موضوع پژوهش از دید روستاییان که زمان زیادی برای توجیه آنان صرف شد.

۶- پراکندگی جغرافیایی جمعیت نمونه آماری در سطح دهستانهای استان.

۷- عدم وجود یک پرسشنامه استاندارد.

نتیجه‌گیری:

از آنچه گذشت این نتیجه یا رویکرد را می‌توان باور داشت که مشارکت ابعاد گوناگونی داشته و هر کدام ویژگیهای خود را دارند، اما در کل نحوه عملی شدن مشارکت از جمله مشارکت در بحثهای آموزشی به ویژه فنی و حرفه‌ای به عوامل چندگانه‌ای به عنوان مبانی مشارکت بستگی دارد.

آمیزه‌ای از این مبانی نظری که خود به صورت یک نظام پیچیده و در هم تنیده عمل می‌کند رویکرد یک نظام را نسبت به موضوع مشارکت تعیین می‌کند. ارتباط این مبانی را در مشارکت مردم در کلیه امور اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی باید مورد بررسی دقیق قرار داد. مجموعه عوامل مؤثر و نحوه کنش و واکنش آنها نسبت به یکدیگر فرهنگ مشارکت را تشکیل می‌دهد، بنابر این به منظور بالنده ساختن فرهنگ مشارکت توجه خاص به ابعاد گوناگون مشارکت و عوامل مؤثر بر این مشارکت و تأثیر هر کدام از آنها بر یکدیگر ضرورت دارد. در غیر این صورت برای نمونه، با پول گرفتن از مردم و ساختن یک مرکز آموزشی و بسنده کردن به اقدامهایی از این نوع نمی‌توان فرهنگ مشارکت را در جامعه بالنده ساخت. ناگفته پیداست که این مبانی ریشه در تاریخ و فرهنگ هر جامعه دارد و عدم توجه به این ریشه‌ها و اقدامهای به ظاهر مفید و مؤثر، هم‌نوا با رشد و توسعه فرهنگ مشارکت نخواهد بود. شایان ذکر است که یکی از مسایل مهم نظام آموزشی در کشور ما این است که آموزش بخش عظیمی از نیروی

انسانی بر عهده دولت است و بخشهای خصوصی به ویژه مردم (در نیاز سنجی اجرای دوره‌های آموزشی، تأمین امکانات، ترغیب مخاطبان برای شرکت در دوره‌های آموزشی، کمک در تأمین هزینه‌های مختلف دوره‌های آموزشی، ارزیابی فعالیتهای آموزشی و ... کمترین نقش را دارند. اگر در برنامه‌ریزی آموزشی از همان آغاز مرحله نیاز سنجی به مشارکت و همیاری مردم توجه شود. به‌طور قطع در کارآیی نظام آموزشی و تطبیق آموزش با نیاز جامعه مؤثر خواهد بود، بنابر این انجام اینگونه تحقیقات که به دنبال شناسایی عوامل مؤثر بر مشارکت روستاییان در اجرای مطلوب دوره‌های آموزشی است. به‌طور قطع آثار مطلوبی بر ایجاد شغل، ارتقاء سطح آگاهی و سطح بهره‌وری خواهد داشت. سؤالیهای تحقیق و نتایج بدست آمده از تجزیه و تحلیل آزمون آنها در هر پژوهش و بررسی علمی، محقق را قادر می‌سازد تا پلی میان فرضیه و مشاهده ایجاد کرده و این دو را به هم مرتبط سازد. از این رو به کارگیری فرضیه‌ها در تحقیقات تجربی نه تنها به ایجاد یگانگی تجربه و برهان می‌انجامد بلکه ابزار و اسباب مؤثری را برای شناخت علمی حقایق پیش روی محقق قرار می‌دهد. منابع تهیه سؤالیها در مطالعه‌های تجربی متعدد و متنوع است. با این وجود سه منبع عمده تهیه فرضیه‌های تحقیق در علوم اجتماعی و رفتاری عبارتند از: ۱- تجربه‌های شخصی محقق ۲- تئوریه‌ها و نظریه‌های مرتبط با موضوع ۳- تحقیقات و مطالعه‌های پیشین. در تنظیم سؤالیهای این پژوهش در مورد عوامل مؤثر بر مشارکت روستاییان در اجرای دوره‌های آموزشی از هر سه منبع ذکر شده به صورت منفرد یا تلفیقی استفاده شده است.

پیشنهادها:

با توجه به نتایج بدست آمده پیشنهادهایی به شرح زیر برای جلب مشارکت روستاییان در بحث آموزشهای فنی و حرفه‌ای ارائه می‌شود:

- ۱- به منظور اجرای طرحهای مشارکتی و استفاده از مشارکت مردم در انجام آموزشهای فنی و حرفه‌ای تا حد امکان سعی شود برنامه‌های آموزشی‌ای به اجرا در آید که از نظر نیاز روستاییان در درجه اول یا اولویت اول قرار گرفته باشد.
- ۲- سعی شود برای راه اندازی تجهیزات بومی در محل اجرای دوره‌های آموزشی از امکانات و تجهیزات در همان محل استفاده شود، چرا که هم این عمل موجب اشتغال زایی شده و هم تأثیر آموزش در به کارگیری مطالب مطرح شده دو چندان می‌شود.
- ۳- قبل از اجرای هر دوره آموزشی در مناطق سعی شود ساختار اجتماعی روستا و میزان اختلافها و تضادهای محلی مورد توجه قرار گیرد.
- ۴- قابل ذکر است برای مشارکت مردمی نخست باید به مردم اجازه داده شود تا در تعیین اهداف برنامه‌های مربوط به خود دخالت و مشارکت نمایند و آنگاه مورد حمایت قرار گیرند تا قادر باشند فعالیتهای خود یارانه را سازماندهی کنند. «با مردم بودن» به جای «برای مردم بودن» باید به عنوان یک اصل معتبر در کشور ما پذیرفته شود.

منابع:

- ۱- آسایش، حسین، ۱۳۶۶. توسعه انسانی و چشم انداز آن در کشورهای اسلامی. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. شماره ۲۴، ص ۷ تا ۳۰.
- ۲- ازکیا، مصطفی، ۱۳۴۴. مقدمه‌ای بر جامعه شناسی توسعه روستایی. انتشارات اطلاعات تهران.
- ۳- هادی، فرجامی، ۱۳۷۱. آموزش بزرگسالان در کشورهای گوناگون. انتشارات آستان قدس رضوی.
- ۴- آرپی، میسرا، ۱۳۶۶. مسایل و مشکلات توسعه روستایی. ترجمه علی‌اکبر، فصلنامه روستا و توسعه. مرکز تحقیقات روستایی وزارت جهاد، ص ۲۵.

- ۵- بهروان، حسین، ۱۳۶۵. تأثیر مشارکت روستاییان در طرحهای مختلف. مجله جهاد. شماره ۹۴.
- ۶- تولین، آرون، ۱۳۶۸. مشارکت مردم. ده مقاله در باره ترویج کشاورزی، مرکز تحقیقات و بررسی مسایل روستایی جهاد سازندگی.
- ۷- حامدمقدم، احمد، ۱۳۶۹. توسعه روستایی و مشارکت. جهاد سازندگی خراسان.
- ۸- حیدرعلی، هومن، ۱۳۶۸. پایه‌های پژوهش در علوم رفتاری. جلد دوم نشر سلسله، تهران.
- ۹- دری نوگرانی، حسین، ۱۳۷۴. مشارکت مردم در فعالیتهای اجتماعی، (تحلیلی بر مفاهیم و روشها). رساله فوق لیسانس، دانشگاه امام صادق(ع)، ص ۲۷۰
- ۱۰- دفتر مطالعات اقتصادی، معاونت طرح و برنامه وزارت جهاد، ۱۳۷۱. بررسی میزان و علل مشارکت روستاییان در طرحهای اقتصادی و اجتماعی. جهاد سازندگی، تهران.
- ۱۱- رفیع پور، فرامرز، ۱۳۶۴. جامعه شناسی روستایی و نیازهای آن. پژوهشی در ۳۲ روستای استان یزد، شرکت سهامی انتشارات تهران.
- ۱۲- زم، عبیدا. . . خان، ۱۳۶۵. توسعه مشارکتی، اصلاحات بنیادی و سازماندهی مشارکتی. ترجمه عباس مخبر، برنامه‌ریزی در سطح محلی و توسعه روستایی، سازمان برنامه و بودجه، تهران.
- ۱۳- زمانی، غلامحسین، ۱۳۷۵. بررسی انتظارات روستاییان از یک نظام ترویج مناسب. ستاد تدوین نظام ترویج ایران، معاونت ترویج و مشارکت مردمی وزارت جهاد.
- ۱۴- سالکی، حسین، ۱۳۶۹. مشارکت. چاپخانه آفتاب.
- ۱۵- سازمان برنامه و بودجه زنجان، ۱۳۶۶. نگرش مقدماتی بر مقوله مشارکت مردمی. کمیته بررسی مشارکت مردمی.
- ۱۶- ساروخانی، باقر، ۱۳۷۰. درآمدی بر دایره‌المعارف علوم اجتماعی. انتشارات کیهان، تهران، ص ۱۱۲.

- ۱۷- سپهری، حسین، ۱۳۷۴. پیش نیاز و موانع مشارکت (عوامل زمینه ساز). فصلنامه فرهنگ مشارکت، ص ۷۱.
- ۱۸- سازمان جهانی خوار و بار، ۱۳۷۰. نظارت و ارزشیابی مشارکتی. ترجمه غلامحسین صالح نسب، معاونت امور اجتماعی وزارت جهاد سازندگی.
- ۱۹- طوسی، محمدعلی، ۱۳۷۰. مشارکت به چه معنی. مجله علمی کاربردی مدیریت دولتی، شماره سیزدهم، تهران.
- ۲۰- طالب، مهدی، ۱۳۶۹. شیوه‌های همیاری در جامعه روستایی ایران. دانشگاه تهران.
- ۲۱- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. صفحات ۲۷، ۱۸ و ۱۷.
- ۲۲- عفتی، محمد، ۱۳۷۱. مبانی اقتصاد سنجی. جلد اول، ترجمه حمید ابریشمی، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲۳- منصورفر، کریم، ۱۳۷۴. روشهای آماری. تهران، دانشگاه تهران.
- ۲۴- مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵. نتایج سرشماری نفوس و مسکن استان سمنان. سازمان برنامه بودجه استان سمنان.
- ۲۵- معاونت ترویج و مشارکت مردمی وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۷۶. مجموعه قوانین و مقررات فنی و حرفه‌ای. ص ۵۷.
- ۲۶- معین، محمد، ۱۳۷۵. فرهنگ فارسی. جلد سوم، چاپ دهم، انتشارات امیرکبیر، ص ۹۸.
- ۲۷- فروند، ژولین، ۱۳۶۲. جامعه شناسی ماکس وبر. ترجمه عبدالحسن نیک‌گهر، نشر نیکان.
- ۳۵- ودیعی، کاظم، مقدمه‌ای بر روستاشناسی ایران، موسسه آموزش و تحقیقات تعاونی.